

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 930.26

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна

ОРДЕР В АНТИЧНІЙ АРХІТЕКТУРІ ОЛЬВІЇ,
ТИРИ, ХЕРСОНЕСА

07.00.06 - археологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1993

00814023 (1)

AB 28870

Інститут археології АН України
Інститут археології АН України

Науковий керівник - доктор архітектури,
член-кореспондент АН України
С.Д.КРИЖИЦЬКИЙ

Офіційні опоненти - доктор історичних наук
Н.П.СОРОКІНА
кандидат історичних наук
Т.Л.САМОЙЛОВА

Провідна організація - Державний музей образотворчих мистецтв
ім.О.С.Пушкіна /Москва/

Захист відбудеться "22" грудня 199 р. на засіданні
спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій при
Інституті археології АН України за адресою:

252025, м.Київ, вул.Володимирська,3, о 14⁰⁰ годині.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
Інституту археології АН України /м.Київ, вул.Видубецька,40/.

Автореферат розісланий "19" листопада 199³ р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат історичних наук

В.О.Петрашенко - В.О.Петрашенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Архітектура з класичною ордерною системою є одним з найвеличніших досягнень античної культури. Основним типом композиції архітектурних споруд в античній Греції був ордер – художньо оформлена система опор та балок. Ордер визначив на тисячоліття об'ємно-просторові рішення античних архітектурних споруд, органічно увійшов у світову культуру. Саме тому його вивчення, особливо після широкомасштабних археологічних досліджень античних міст, що проводилися у другій половині XIX–XX ст., завжди було в центрі уваги зарубіжної науки та має значну історіографію. Остання репрезентована серією капітальних праць як з теорії, так і з хронології ордерів, еволюції стилів, об'ємно-просторових рішень, форми, декора численних пам'яток Греції та Рима.

Тим часом, один із значних периферійних регіонів античного світу – Північне Причорномор'я – в цьому плані вивчений недостатньо. Так, нині здійснені значні дослідження в галузі античної архітектури регіону /С.Д.Крижицький, 1971; 1982; 1993; І.Р.Пічкіян, 1984/. Проте саме ордери досі не стали предметом спеціального дослідження. Під час вивчення північнопричорноморських ордерів необхідно враховувати їхню специфіку – абсолютна більшість монументальних споруд представлена лише архітектурними деталями.

Тему дисертації визначила нагальна потреба систематизації архітектурних деталей, встановлення хронології, вивчення стилів та форм на фоні відомих пам'яток метрополії. Аналіз архітектурних деталей дасть змогу дістати відсутнє зараз у вітчизняній літературі уявлення про розвиток стильових особливостей конкретних ордерів, встановити періодизацію, простежити місцеву еволюцію архітектурних форм та будівельних традицій, виділити регіональні особливості та напрямки у розвитку ордерної архітектури Північного Причорномор'я. В результаті можуть бути визначені і більш загальні закономірності історико-культурного розвитку. Ретельний аналіз цього джерела дасть змогу вирішувати питання, пов'язані з вивченням напрямків культурних зв'язків, формування естетичних уявлень населення північнопричорноморських центрів. Принципова важливість цієї проблеми очевидна ще й тому, що як археологічне джерело архітектурні деталі Північного Причорномор'я у повному обсязі ще не вивчалися. В результаті загальна

картина розвитку ордерів в античній архітектурі регіону відсутня. Актуальність поставленої задачі підтверджує і короткий історіографічний нарис, що дає уявлення про сучасний стан проблеми.

Наукова розробка проблеми. У вивченні архітектурних ордерів північнопричорноморського регіону виділяються три етапи.

Для першого /друга половина XIX ст. – початок 1940-х рр./ характерно первісне накопичення матеріалів – розкопки А.Б.Ашика, К.Б.Думберга, В.Ф.Гайдукевича в Пантікапеї, К.К.Косцюшко-Валюжинича, Р.Х.Лепера, К.Е.Гриневича, Г.Д.Бслова в Херсонесі, Б.В.Фармаковського, Т.М.Кніпович, Л.М.Славина в Ольвії. Ордерній архітектурі взагалі приділялося мало уваги. Були здійснені перші спроби реконструкцій ольвійських житлових будинків з використанням окремих ордерних деталей /Б.В.Фармаковський/.

Другий етап /кінець 1940-х – середина 1960-х рр./ характеризується появою перших публікацій та узагальнюючих праць з ордерної архітектури Північного Причорномор'я. Проте в найранішій з них – розділі В.Д.Блаватського у другому томі "Загальної історії архітектури" /1948/ ордери цього регіону навіть не згадані. Перша спроба узагальнення накопичених матеріалів була здійснена О.М.Карасьовим /1955/. Окремі деталі проаналізовані також В.Д.Блаватським в контексті вивчення будівельної справи Пантікапея /1957/. Йому ж належать і перші науково обгрунтовані реконструкції храму Аполлона У ст.до н.е. та портика Аспурга I ст.н.е. Архітектурні деталі з Мірмекія опубліковані В.Ф.Гайдукевичем /1952/ та Л.Є.Ковалевською /1958/; з Херсонеса – В.В.Борисовою /1960/, О.І.Домбровським та О.О.Паршинов /1961/; з Ольвії – В.М.Скуднов /1959/. Фундаментальне дослідження присвячене підсумкам вивчення Центрального теменосу Ольвії /О.М.Карасьов, 1964/. Проте, незважаючи на введення до наукового обігу великої кількості нових деталей, загальним недоліком робіт цього етапу є відсутність єдиної методики обробки деталей та вивчення ордерів, а також недооцінення ролі архітектурних деталей як археологічного джерела.

Для третього етапу /друга половина 1960-х рр. – по наступний час/ характерний якісно новий підхід до проблем вивчення ордерів регіону. Предметом детального дослідження стали як унікальні ордерні деталі /Н.П.Сорокіна, 1966/, так і їх комплекси /С.Д.Крижицький, 1965/. Деякі деталі іонічного ордеру з Ольвії та Пантікапея в контексті висвітлення архітектури Мілета були

досліджені М.М.Кобиліною /1965/, причому автор запропонувала нові атрибуції відомих пам'яток.

Важливим етапом у вивченні північнопричорноморських ордерів є робота С.Д.Крижицького /1971/. На прикладі аттичного ордеру з Ольвії показано еволюцію стильового напрямку, побудовано типологічний ряд деталей. У розділі "Архітектура античних держав Північного Причорномор'я" другого видання "Загальної історії архітектури" /Н.П.Сорокіна, 1973/ підбиті підсумки робіт попереднього етапу. В ці роки неодноразово досліджувалися ордерні деталі та споруди Боспора /І.Д.Марченко, 1966; О.О.Воронов, М.Б.Михайлова, 1975; М.І.Сокольський, 1976/.

Важким внеском у справу вивчення іонічного ордеру північнопричорноморських центрів є роботи І.Р.Пічікяна /1975; 1984/. Автор зібрав та узагальнив відомості про монументальні споруди, що існували в регіоні згідно нарративних та епіграфічних джерел; дослідив роль іонійської будівельної традиції у розвитку архітектури Північного Причорномор'я; здійснив реконструкції деяких монументальних споруд з Пантикапея, Мірмекія, Горгіппії та Херсонеса. Йому належить побудова типологічного ряду та хронологічної шкали деяких груп деталей з Пантикапея та Херсонеса; визначення основних напрямків розвитку північнопонтійської архітектури в перші сторіччя н.е. Разом з тим, він недостатньо врахував масові архітектурні деталі з міст Північно-Західного Причорномор'я - Ольвії, Тіри, а також Херсонеса. В результаті найповніше дослідженими виявилися пам'ятки Боспору.

Серія праць Б.М.Федорова /1974; 1975; 1983/ присвячена, головним чином, доричному ордеру Херсонеса, розробці типології та хронології деталей. Проте автор під час їх вивчення не звертав увагу на археологічний контекст, в результаті чого вони втратили своє значення як археологічне джерело, були невірно атрибутовані та продатовані. Висновки автора відносно хронології деталей доричного ордеру та періодизації ордерного будівництва в Херсонесі потребують перегляду.

В узагальнюючій монографії С.Д.Крижицького /1993/ архітектурні ордери Північного Причорномор'я проаналізовані з точки зору еволюції стилів. Вперше на матеріалах регіону розроблена методика визначення ступеня достовірності реконструкції ордерних споруд, висвітлена роль ордерів у розвитку античної північнопричорноморської архітектури, з'ясовані основні закономірнос-

ті еволюції монументальних споруд регіону.

Комплексне вивчення будівельних решток як археологічних та архітектурних об'єктів дістало висвітлення лише в останнє десятиріччя. Перші спроби теоретичного обґрунтування проблем "архітектурної археології" здійснювалися лише стосовно середньовічних пам'яток /КСИА, № 172, 1982/. Пам'ятки античної архітектури та, в першу чергу, численні ордерні архітектурні деталі донині не були об'єктом такого комплексного вивчення, не введені до наукового обігу як повноцінне археологічне та історичне джерело. В той же час, в рамках однієї роботи не уявляється можливим здійснити повну систематизацію архітектурних деталей з усіх північнопричорноморських центрів. Оскільки на сьогодні основні успіхи цієї галузі завдячують, головним чином, матеріалам Боспору, на даному етапі найбільш доцільним є вибір архітектурних деталей з міст Північно-Західного Причорномор'я та Західного Криму, як найменше вивчених. Все вищезгадане і визначило актуальність і необхідність здійснення даної роботи.

Мета та завдання роботи. Метою даного дослідження є всебічне вивчення архітектурних деталей з Ольвії, Тіри та Херсонеса як археологічного джерела; розробка їх хронології, еволюції форми; періодизація архітектурних ордерів; з'ясування особливостей та закономірностей розвитку; характеристика місцевої архітектурної традиції.

Для досягнення цієї мети поставлені такі завдання: проведення натурних обмірів, систематизація, стилістичний аналіз та хронологізація з побудовою типологічних рядів усього доступного на сьогодні комплексу кам'яних архітектурних деталей з Ольвії, Тіри та Херсонеса. Характеристика ордерів, співставлення їх з нормами ордерного будівництва метрополії; визначення основних стандартів лінійних мір, пропорційно-модульний аналіз; розгляд еволюції ордерів північнопричорноморського регіону в цілому, визначення їх локальних особливостей та основних напрямків розвитку.

Методика роботи. Основними методичними принципами, що використані в роботі, є системний підхід до класифікації та датування ордерних деталей; метод аналогій; метод стратиграфічного датування; врахування основних принципів еволюції ордерних форм, розроблених на базі вивчення ордерів метрополії. Опис деталей поданий за єдиною методикою, відповідно складових ордерів - від баз до антаблементів.

Хронологічні рамки роботи - VI ст. до н.е. - III ст. н.е. Їх вибір зумовлений періодом будівництва та існування монументальних ордерних споруд в Північному Причорномор'ї. Нижня хронологічна межа визначена часом становлення найраніших полісних структур. Верхня - готськими походами середини - третьої чверті III ст. н.е., кризою античної культури в Північному Причорномор'ї.

Географічні рамки роботи включають регіони Північно-Західного Причорномор'я /Ольвію з Борисфеном та Тіру/ та Західного Криму /в межах Херсонеської держави/. Матеріали Боспору використовуються лише як аналогії.

Джерельною базою роботи є масові ордерні архітектурні деталі з Ольвії, Борисфену, Тіри, Херсонеса, Калос Лімена, що зберігаються у фондах та експозиціях заповідника "Ольвія", Київського історичного музею, Музею археології ІА АНУ, Одеського археологічного музею АНУ, Кримської філії ІА АНУ, Білгород-Дністровського, Миколаївського, Херсонського, Євпаторійського краєзнавчих музеїв, Херсонеського історико-археологічного та Бахчисарайського історико-архітектурного заповідників, Державного Ермітажу та Державного історичного музею в Москві. Крім того, в роботі використані матеріали з архівів ІА АНУ, ІІМК РАН, ДХІАЗ, наукові публікації з проблеми, а також нарративні, епіграфічні та нумізматичні джерела.

Наукова новизна роботи: 1/ в дисертації вперше в повному обсязі узагальнені дані про весь відомий комплекс архітектурних деталей з Ольвії, Тіри та Херсонеса /більше 600 натурних обмірів/; 2/ на сучасному методичному рівні побудована типологія деталей іонічного, доричного, коринфського, аттичного ордерів; розроблена їх хронологічна шкала, що дало змогу переглянути дані багатьох пам'яток, відкоректувати деякі існуючі реконструкції ордерних споруд; 3/ досліджена еволюція основних стандартів лінійних мір; 4/ переглянута загальноприйнята думка про "варваризацію" ордерів, аргументовно доводиться незалежність останніх від суто варварської культури; 5/ висвітлена роль будівельної традиції метрополії та її вплив на складання та динаміку розвитку архітектурних ордерів північнопричорноморського регіону; 6/ простежено співвідношення місцевого виробництва деталей та імпорту на різних хронологічних етапах; 7/ розроблена періодизація, встановлені основні закономірності та тенденції розвитку ордерів в регіоні, зроблена спроба чіткого визначення стильових

характеристик та локальних особливостей.

Практичне значення роботи полягає у можливості методичного використання її результатів при обробці масових архітектурних деталей і дослідженні ордерів Північного Причорномор'я. Висновки дисертації можуть бути використані під час написання узагальнюючих праць з історії культури, зокрема мистецтва та архітектури, в курсах лекцій. Результати роботи можуть бути використані під час оформлення відповідних розділів музейних експозицій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації опубліковані в друкованих роботах, викладені в доповідях на конференціях молодих учених /Київ, 1987; Москва, 1988/, конференції "Міжполісні взаємовідносини в Причорномор'ї" /Севастополь, 1992/, а також на засіданнях сектору античної археології Інститута археології АНУ.

Структура роботи зумовлена поставленими завданнями, складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та додатків. В останніх подані альбом ілюстрацій, результати пропорційно-модульного аналізу деталей, список літератури, словник архітектурних термінів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтована актуальність теми, мета і завдання дослідження, хронологічні та географічні рамки роботи, джерельна база, наукова новизна роботи, а також коротка історіографія проблеми.

Перший розділ присвячений характеристиці архітектурних деталей іонічного ордеру. Найраніші бази – спіри ефеського типу – відкриті в Ольвії, належали храму третьої чверті VI ст. до н.е. на Західному теменосі. У класико-елліністичний час відомі два типи баз – аттичний та малоазійський. Бази аттичного типу IV–II ст. до н.е. з Ольвії та Херсонеса згідно особливостям профілювання відповідають декільком варіантам: 1/ з профілем класичної схеми, що складається з двох гладких валів, розділених скоцією; 2/ з рельєфною порізкою валів; 3/ із спрощеним профілем, що складається з одного валу та скоції. Більшість баз має повну схему профілювання та стандартний набір обломів. В перші сторіччя н.е. існували паралельно два варіанти баз аттичного типу. Бази повної схеми /із плинтом/, які повторювали елліністичну форму, представлені довізними екземплярами з Херсонесу. До баз спрощеної схеми належать деталі місцевої роботи з профілем зрі-

зано-конусовидної форми та довізні деталі малих форм з поліхромного мармуру. Останні у більшості своїй відомі в Ольвії та Тірі, мають аналогії в архітектурі західних провінцій Римської імперії, переважно Нижній Мезії.

Колони в іонічному ордері мали монолітний фуст або склалися з декількох великих барабанів. В Ольвії знайдена унікальна монолітна мармурова вотивна колона IV-III ст. до н.е. Можна припустити використання тут великогабаритних мармурових деталей виключно у вотивних спорудах. Місцеве виробництво та невеликі розміри значної частини елліністичних барабанів колон з Херсонеса дають змогу говорити про їх використання в ордері житлових будинків - напівзакритих портиках та інтер'єрах.

Капітелі представлені двома типами: аттичним та малоазійським. За основу датування та виділення варіантів взято особливості профільвання та характер орнаментальних композицій. В деталях малоазійського типу архаїчного часу розрізняються два стилістичні напрямки, що відповідають мілето-самоській та ефеській школам. В Ольвії невідомі капітелі колон цього часу. Типологічно близькі їм вапнякові двосторонні та мармурова кутова волюти вівтарів третьої чверті VI - рубежу VI-V ст. до н.е. Аттичний тип іонічного ордеру з'явився у північнопричорноморській архітектурі у другій половині V ст. до н.е. - відповідно до ольвійської капітелі, що у стильовому відношенні близька іонічному ордеру споруд Афінської агори третьої чверті V ст. до н.е.

У капітелей елліністичного часу ознакою для датування є форма подушки головного фасаду: угнута у деталей кінця IV-III ст. до н.е., пряма - у пізньоелліністичних. Аттичний тип елліністичних капітелей відомий в Ольвії та Херсонесі, малоазійський - поки лише в Херсонесі. Останній представлений декількома варіантами трактування головного фасаду: 1/ з квітков в центрі подушки; 2/ з рослинним орнаментом, симетричним відносно центральної осі; 3/ з гладкою подушкою. Капітелі колон перших століть н.е. в абсолютній більшості походять з Херсонеса, належать до малоазійського типу. Відомі такі варіанти декора балюстр: 1/ з чотирма довгими листами, що виходять з центру; 2/ з розташованим в чотири ряди дрібним орнаментом з листя; 3/ з глибокою порізкою з листя аканфу; виходячи з характеру трактування аканфу, складається з декількох підваріантів; 4/ з квітковим мотивом.

Антові капітелі також відносяться до аттичного та малоазій-

ського типів. Елліністичні антові капітелі малоазійського типу з трирядною орнаментальною композицією головного фасаду та капітелі типу "sofa" достовірно відомі лише з Ольвії. Антові капітелі аттичного типу з дворядним декором типові для елліністичної архітектури Херсонеса. Відповідно характеру трактування декору вони поділяються на два варіанти: з рельєфною порізкою та поліхромним розписом.

Нечисленні деталі антаблементів - архітрави, фризи та карнизи з увінчуваними симами, згідно стилевим особливостям, датуються елліністичним часом. Багата рельєфна порізка профілів, наявність сухариків /дентикул/ в карнизах свідчать про належність більшості з них до малоазійського типу ордера. Обломи іонічного ордера також набули значного поширення в архітектурі малих форм елліністичного Херсонеса - в профілюванні наличників, сандриків, монументальних надгробків.

Іонічний ордер характеризується використанням різноманітного рельєфного та живописного рослинного декору. У розділі розглянуто типологія та хронологія форм іонійського та лесбійського кіматів, варіанти декору з використанням пальмет, квітів, аканфу.

В результаті встановлена наступна хронологія деталей іонічного ордера. Найбільш ранні датуються третьою чвертю VI ст. до н. е., мають яскраво виражені стилістичні риси архітектурних шкіл Іонії. Вплив аттичної архітектури зафіксовано, починаючи з третьої чверті V ст. до н. е. В кінці IV-III ст. до н. е. обидва стилеві напрями існували відокремлено - в Херсонесі ордер мав аттичну спрямованість, в Ольвії - малоазійську. В перші сторіччя н. е. в Херсонесі ордер розвивався під превалюючим впливом малоазійської архітектурної школи. На ордер Ольвії та Тіри мала значний вплив архітектура Нижньої Месії. Найпізніші деталі з цих центрів датуються серединою - третьою чвертю III ст. н. е.

Другий розділ містить аналіз архітектурних деталей доричного ордера. Барабани колон з Херсонесу у більшості своїй мали канелюри типової еліпсоїдної форми, для ольвійських деталей була більш характерною гладка чи гранчаста поверхня. Такий характер профілювання не зустрічається раніше III ст. до н. е. і є надійною датовою ознакою. Барабани колон раннього часу стилістично не виділяються.

Капітелі колон найповніше відображають еволюцію форми доричного ордера. Профіль капітелі є своєрідним показником місця

кожної конкретної пам'ятки у загальному еволюційному ряді стильового напрямку. Найбільш ранні капітелі колон поодинокі, походять з Херсонеса, датуються кінцем другої - третьою чвертю ІУ ст. до н.е. Профіль близький до пізньокласичних взірців - форма ехіну наближається до прямої, заокруглюючись лише біля абаку. Капітелі останньої третини ІУ - рубежу ІУ-Ш ст. до н.е. з Ольвії та Херсонеса мають ехін трапецієподібною форми. Капітелі Ш - першої половини ІІ ст. до н.е. найчисленніші, відрізняються більш вільним профілюванням ехіну. Виділяється декілька варіантів: 1/ з трапецієподібним ехіном, в ряді випадків на шийках відсутні канелюри; 2/ з опуклим профілем ехіну /деталі з таким профілем становлять поширену саме в елліністичний час архаїзовану тенденцію у трактовці ордерної форми, добре відому у пам'ятках метрополії; 3/ ехін вирішений у формі іонійського облому - каблучка; 4/ ехін по колу оздоблений порізкою із ов, характерною для малоазійського типу доричного ордеру.

Капітелі другої половини ІІ ст. до н.е. - І ст. н.е. з Ольвії та Херсонесу нечисленні, також поєднують два варіанти форми ехіну - прямий та випуклий. Від деталей більш раннього часу відрізняються порушенням пропорцій складових частин. І ст. н.е. є верхньою хронологічною меже існування грецького доричного ордеру. В Північному Причорномор'ї деталі доричного ордеру І ст. н.е. відомі в Ольвії та Пантикалеї. Римсько-доричний і тосканський ордери /межа між ними є умовною через відсутність всіх складових частин/ представлені поодинокими капітелями ІІ-Ш ст. н.е. з Херсонесу та Ольвії.

Хронологія антових капітелей в цілому відповідає хронологічному ряду капітелей колон. Найраніша антова капітель походить з Ольвії, датується згідно особливостей профілювання та поліхромного розпису третьою чвертю У - рубежом У-ІУ ст. до н.е. Капітелі Ш - першої половини ІІ ст. до н.е. в Ольвії та Херсонесі найчисленніші, їх характерною ознакою є двоядна структура ехіну, використання у профілюванні іонійських обломів.

В результаті побудови детального хронологічного ряду капітелей доричного ордеру повністю переглянута хронологія херсонеських капітелей, що була розроблена Б.М. Федоровим. Згідно до останньої, архаїзовані пізньоелліністичні форми були помилково трактовані як ранні - класичного часу.

Архітрави з Ольвії та Херсонесу нечисленні, датуються в ос-

новному елліністичним часом. Для ольвійських деталей характерною ознакою є відсутність гутт на регулах. Згідно ольвійських матеріалів, реконструювано антаблемент з триглифно-метопним фризом та сухарним карнизом /С.Д.Крижицький, А.В.Буйських, 1990/, характерний в цілому для малоазійського варіанту доричного ордеру. В контексті дослідження фризів була запропонована нова інтерпретація так званих метоп із цитами з Ольвії та Херсонеса – як облицювальних плит-орфостатів монументальних вітарів, а не фризів, як вважалося раніше /О.М.Карасьов, Б.М.Федоров/.

Найраніші з відомих карнизів походять з Ольвії, датуються згідно профіля *bes de corbeil*, початком – першою половиною IV ст. до н.е. Виносні карнизні плити найбільш повно представлені у колекції херсонеських деталей. У ранньоелліністичних карнизів сльозник мав глибоку скоцію, увінчуюча частина відрізнялася нечисленною кількістю обломів. Фрагменти карнизів з неправильними пропорціями відносяться до пізньоелліністичного часу. В Херсонесі доричний ордер дістав поширення в архітектурі малих форм, зокрема, у перекриттях монументальних надгробків. Необхідно підкреслити широке використання поліхромії в елліністичних антаблементах Херсонеса. Всі архітектурні деталі доричного ордеру з Ольвії та Херсонеса виконані з місцевих вапняків, належали продукції кам'янообробних майстерень цих міст.

В результаті встановлено, що доричний ордер з'явився в архітектурі північнопричорноморських центрів в третій чверті V ст. до н.е. у формах, характерних для аттичної архітектури класичного часу. В елліністичний час херсонеська дорика мала в основному "чисті" аттичні за походженням форми. Типовий для еллінізму синтез форм різних ордерів більшою мірою проявився в Ольвії. Доричний ордер у пізньоелліністичних формах проіснував, вірогідніше за все, до кінця I ст. н.е. Тосканський та римсько-доричний ордери в північнопричорноморському регіоні значного поширення не дістали.

В третьому розділі проаналізовані деталі коринфського та аттичного ордерів, а також рідкісні ордерні форми. Коринфський ордер найбільш надійно засвідчений капітелями, найраніші з яких у Північному Причорномор'ї відносяться до кінця IV – початку III ст. до н.е. Виходячи із стилістичних особливостей капітелей, уявляється можливим простежити два напрямки у розвитку елліністичного коринфського ордеру. Перший пов'язаний із наслідуванням ка-

нонічних норм - деталі мали повну схему декору, монументальні розміри, належали великим спорудам суспільного призначення. Мармурова капітель від вотивної колони з Ольвії /Н.П.Сорокіна, 1966/ відносилася до цієї ж категорії пам'яток. Другий напрямок пов'язаний з використанням коринфського ордеру в архітектурі малих форм - для таких деталей характерний неповний набір декоративних елементів, використання мотивів, типових для іонічного ордеру.

Розквіт коринфського ордеру в Північному Причорномор'ї пов'язаний з архітектурою II-III ст. н.е. Найбільш значна колекція капітелей походить з Херсонеса. Деталі виконані з місцевих вапняків, мають неповну схему декору, представлені одноярусними чотирилистними капітелями. Ареал їх поширення включає понтійські та малоазійські провінції Римської імперії, причому капітелі неповної схеми і там належали місцевому виробництву. Капітелі пілястр з Херсонесу - мармурові, повністю представлені малоазійським імпортом в основному II ст. н.е., мають декілька варіантів композиційної побудови. Варіант I - капітелі мають в нижній частині три листи аканфу /центрального та два верхніх/; варіант 2 - капітелі мають рельєфне зображення в центрі та ряд іонійського кіматів в нижній частині.

Всі довізні мармурові деталі II ст. н.е., незважаючи на велику різноманітність декоративних елементів, відзначаються стилістичною єдністю, пов'язаною з подальшим розвитком елліністичних малоазійських традицій ордерного будівництва. Ці особливості характерні для архітектурних деталей пергамського кола. Їх об'єднують прийоми трактування рослинного декору, які відносяться, згідно існуючої класифікації, до "східного" варіанту. "Західний" варіант, типовий для італійської архітектури, в Ольвії та Херсонесі перших століть н.е. нині невідомий.

До рідкісних варіантів коринфських капітелей належать мармурові деталі пергамської роботи з Херсонесу, що мають прямокутну в плані форму та нетипову для нормальних капітелей композиційну побудову бічних фасадів. Такі деталі використовувалися при оздобленні монументальних проходів типу пропілей. З Херсонесу походить також рідкісна пальмоподібна капітель, найближчі аналогії якій відомі в архітектурі Пергама початку II ст. н.е.

Аттичний ордер відомий в північнопричорноморській архітектурі з елліністичного часу, найзначнішого поширення дістав в архітектурі житлових будинків та невеликих громадських споруд Ольвії

/С.Д.Крижицький, 1971/. Бази аттичного ордеру мають стандартний набір обломів, що складається з невисокого плінту та викружки різноманітної кривизни. Використовувався також спрощений варіант іонічних баз аттичного типу з одним валом. Встановлено, що еволюція форм ольвійських антових капітелей аттичного ордеру відбувалася на місці, причому за взірць початкової форми бралися не звичайні доричні антові капітелі, а капітелі колон /С.Д.Крижицький/. Крім того, помітний значний вплив форм іонічного ордеру. Ольвійські капітелі аттичного ордеру мають наступні варіанти профілювання ехіна: 1/ уплощений чи скруглений, як у бас де сорбін; 2/ скруглений, як у іонічних антових капітелей; 3/ трапецієподібний, як у доричних капітелей колон; 4/ у вигляді гуська

В Херсонесі аттичний ордер значного поширення не дістав. Він зафіксований також в архітектурі малих форм периферійних центрів Херсонеської держави. Ареал поширення ордеру в кінці IV - початку III ст. до н.е. дозволив припустити наявність майстерні, що функціонувала, ймовірно, в Херсонесі та обслуговувала його периферійні центри.

Ордер каріатид відомий в Херсонесі в єдиному екземплярі, представлений довізною мармуровою головою каріатида, виконаної в традиціях аттичної скульптурної школи другої половини IV ст. до н.е. Мав декоративне призначення, використовувався, ймовірно, при оздобленні інтер'єру.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що коринфський та аттичний ордери з'явилися в архітектурі Північного Причорномор'я лише в елліністичний час, в цілому мали другорядне значення. Аттичний ордер застосовувався переважно в архітектурі малих форм IV-II ст. до н.е. Розквіт коринфського ордеру спостерігався у II - середині III ст. н.е., у стилістичному відношенні був зорієнтований на пергамську школу.

Четвертий розділ складається з двох підрозділів: 1/ Метрологія ордерних деталей; 2/ Періодизація розвитку архітектурних ордерів.

Дослідження метрології деталей дало змогу виявити основні закономірності у використанні стандартів лінійних мір в Ольвії та Херсонесі та їх зв'язок з конкретною будівельною практикою метрополії. З ранніх етапів будівельна діяльність в колоніях підпорядковувалася регламентації, що проявилася у використанні єдиних стандартів лінійних мір. У будівельно-кам'янообробній

справі Ольвії були поширені переважно малоазійські /єгипетські за походженням/ стандарти – самоський фут в 35,0 см та лікоть в 52,5 см. Аналогічна картина простежується і в ранніх культових спорудах Пантикапея /І.Р.Пічікян, 1975/. В Херсонесі найраніші житлові, господарчі та культові споруди першої половини IV ст. до н.е. виконані з урахуванням аттичного стандарту – доричного фута в 32,65–32,7 см. Для елліністичного часу характерна велика різноманітність у використанні лінійних стандартів. В Ольвії традиційні малоазійські лінійні міри типові для громадських споруд. В Херсонесі, окрім доричного, використовувалися ще декілька аттичних за походженням стандартів – футів в 30,1 та 30,8 см. Крім того, в місті і на хорі зафіксоване використання малоазійського фута в 35,0 см /Г.М.Ніколаєнко, 1983/. В IV–II ст. до н.е. значного поширення у всіх північнопричорноморських центрах дістали малий іонійський фут в 29,4 чи 29,6 см та лікоть в 44,0–44,5 см, які також називалися аттичними. В перші сторіччя н.е. спостерігалось використання універсального так званого римського стандарту, в основі якого знаходився грецький фут в 29,6 см. Стандарт цей був типовим для нового військово-інженерного та суспільного будівництва. В культовій архітектурі характерним було використання відомих ще за елліністичного часу лінійних мір.

Результатом стилістичного аналізу архітектурних деталей є побудова їх хронологічного ряду та розробка загальної періодизації розвитку архітектурних ордерів в північнопричорноморському регіоні. Поява іонічного ордеру тут відноситься до кінця третьої чверті VI ст. до н.е. Побудова монументальних культових споруд – вівтарів та храмів в Ольвії, Борисфені, Пантикапеї – знаменувало собою остаточне оформлення полісних інститутів в культурно-релігійній сфері. Еволюція іонічного ордеру до рубежу VI–V ст. до н.е. включно проходила у відповідності в основними процесами формування в ордері метрополії.

У першій половині V ст. до н.е. в ряді північнопричорноморських центрів було побудовано нові храми іонічного ордеру, виконані в традиційних рамках малоазійської архітектури. Для них характерна загальна нова стилістична особливість, що проявилася в архаїзації ордерних форм. Орієнтація на архаїчний ордер Іонії була своєрідним відображенням ідеї культурно-релігійної єдності іонійських полісів Причорномор'я на фоні порушення традиційних

зв'язків з метрополією після розгрому Мілета персами.

З середини V ст. до н.е. ордерне будівництво північнопонтійських полісів зазнало докорінних змін. Протягом третьої - початку четвертої чверті V ст. до н.е. в Ольвії, а також Істрії та Пантикапеї було побудовано нові храми, зведені з урахуванням стилістичних принципів аттичної архітектури. Цим же часом датуються і перші споруди доричного ордеру. Необхідно особливо відзначити стилістичну орієнтацію нових храмів на архітектуру Афін. Появу таких споруд слід пов'язувати із змінами у зовнішній та внутрішній політиці північнопричорноморських полісів у другій половині V ст. до н.е.

У будівельно-кам'янообробному ремеслі Херсонеса до ранньоелліністичного часу аттичні прийоми та традиції були превалюючими. В монументальному будівництві це проявилось у використанні пізньокласичних форм доричного ордеру. Стилiстичний аналіз ранніх ордерних деталей дозволив встановити загальну для всіх північнопонтійських колоній особливість. Монументальне наземне будівництво, в тому числі зведення ордерних споруд, почалося не відразу після заснування апоїкї, а не менше, ніж через півстоліття. Археологічно ця ситуація зафіксована у ранніх стратифікованих будівельних комплексах Ольвії /А.С.Русяєва, 1988/ та Пантикапеї /В.П.Толстиков, 1992/ третьої чверті VI ст. до н.е., а також Херсонеса першої половини IV ст. до н.е. /М.І.Золотарьов, 1990/.

Починаючи з останньої чверті IV ст. до н.е. використання ордерних форм стає масовим не лише у суспільному /культурному та громадському/ будівництві, але й в архітектурі малих форм - житлових будинках та поховальних спорудах. Для елліністичної архітектури характерний і в цілому незначний імпорт мармурових деталей - 4,2% в Херсонесі, 6% - в Ольвії. Абсолютна більшість довізних деталей в обох центрах належала іонічному ордеру. Вирішальний вплив на формування архітектурного вигляду Ольвії та Херсонесу здійснили доричний та іонічний ордери, які були однаково репрезентовані в обох центрах. Для Ольвії був більше характерним малоазійський варіант доричного та іонічного ордерів, в Херсонесі вони мали яскраво виражену аттичну спрямованість. Аттичний та коринфський ордери в елліністичний час мали другорядне значення.

В перші сторіччя н.е. у використанні архітектурних ордерів спостерігалися нові тенденції. Еволюція їх у стильовому відно-

шенні можна розділити на два етапи: 1/ I ст.н.е.; 2/ П - середина - третя чверть III ст.н.е. Для першого етапу характерна значна спрямованість на місцеву елліністичну традицію, що проявилася, однак, лише у доричному ордері. Останній як самостійний стильовий напрямок в архітектурі Північного Причорномор'я припинив своє існування вже до кінця I ст.н.е.

На другому етапі, з початку II ст.н.е., розвиток архітектури, перш за все, Херсонесу, підпадає під значний вплив пергамської школи. Це проявилася у масовому імпорті різноманітних ордерних деталей. Необхідний номенклатурний набір останніх, особливо для офіційних споруд, зважаючи на швидкі темпи будівництва, забезпечувався імпортом, більше вигідним, ніж місцеве виробництво. Питома вага останнього в архітектурі Херсонеса значно менша. Частка довізних мармурових деталей II-III ст.н.е. в Херсонесі складає 75,5%, в Ольвії - 50%, причому більша частина ольвійських деталей була нижньомезійського походження. Ці дві стилістичні лінії і визначили основні напрямки розвитку архітектурних ордерів у II-III ст.н.е.: малоазійське /через Азію - Віфінію/ для Херсонеса та, скоріш за все, Боспора /Г.Р.Пічікля, 1984/ та нижньодунайське /через Нижню Мезію/ для Північно-Західного Причорномор'я - Тіри та Ольвії. У місцевому виробництві ці напрямки також існували автономно. Така динаміка імпорту архітектурних деталей та еволюції місцевих стильових напрямків була одним з виявів загальної економічної орієнтації північнопричорноморських центрів у перші сторіччя н.е. Необхідно відзначити, що суто італійських впливів на північнопричорноморські ордери, за винятком окремих довізних деталей, не зафіксовано. Романізація ордерів в архітектурі Північного Причорномор'я перших сторічч н.е. невідома. Античні архітектурні ордери в Північному Причорномор'ї припинили існування після середини - третьої чверті III ст.н.е. Це було пов'язано із загальною кризою античної культури в регіоні, викликаною причинами як внутрішнього характеру, так і зовнішнього - хвилями варварських нашеств та наступних розгромів античних міст регіону.

У висновках містяться короткі результати дослідження. В Північному Причорномор'ї був створений провінційний варіант відомих ордерних форм, що розвивалися в руслі єдиних загальногрецьких норм еволюції ордерів. Останнє знайшло реальне відображення і точній передачі будівельних традицій метрополії. Локальні особ-

ливості в граковці ордерів у межах державних утворень регіону спостерігалися лише в елліністичний час. Незважаючи на те, що античні міста Північного Причорномор'я існували і розвивалися в умовах постійних контактів з оточувчими їх іншоетнічними об'єднаннями, архітектурні ордери лишалися приналежністю суто грецької культури та варварським впливам не підлягали.

За темою дисертації опубліковані наступні роботи:

1. К вопросу о развитии ордерной архитектуры Ольвии // Проблемы исследования Ольвии. Тезисы докладов и сообщений семинара. - Парутино, 1985. - С.7-8.
2. О метрической основе позднеархаических поселений Нижнего Побужья /на примере Чертоватого-Уп/ // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых. М., 1986. - С.24-26.
3. Линейные мэры длины в строительно-каменетесном деле Ольвии // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов. - К., 1987. - С.26-28.
4. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья. - К., 1988. - С.51-71.
5. К вопросу о культурных связях Ольвии и Милета в IV-III вв. до н.э. // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным. Тезисы докладов IV конференции молодых ученых ИА АН СССР. - М., 1988. - С.45-46.
6. Надгробия и строительные детали // Западный некрополь Херсонеса Таврического /материалы раскопок 1983-1985 гг./. - Ч.III. Отдельные категории материальной культуры. - Препринт. - К., 1989. - С.17-23.
7. К проблеме реконструкции ольвийских ордерных сооружений эллинистического времени // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. - К., 1989. - С.113-114 /співавтор - С.Д. Крижницький/.
8. К изучению ордерной архитектуры античной Тиря // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов конференции. - Ч.П. - Белгород-Днестровский, 1990. - С.12-14.
9. Дорический ордер античного Херсонеса: проблемы хронологии // Проблемы археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов

вбилейной конференции. - Херсон, 1990. - С.62-64.

10. Деякі особливості планувальної структури пізньохарчаних поселень Нижнього Побужжя // Археологія. - 1990. - № 2. - С.24-32.

11. Реконструкція ордерних споруд Центрального теменоса Ольвії // Археологія. - 1990. - № 3. - С.25-37 /співавтор - С.Д.Кризицький/.

12. Дорический ордер в Северном Причерноморье // Древнее Причерноморье. П чтения памяти проф.П.О.Карышковского. Тезисы докладов вбилейной конференции. - Одесса, 1991. - С.10-11.

13. Антовке капители ионического ордера из Ольвии // ВДИ.- 1991. - № 3. - С.85-92.

14. Северопричерноморская ордерная архитектура и строительная традиция метрополий // Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Материалы к конференции. - Севастополь, 1992. - С.19-20.

15. Мрамурова колона з Ольвії // Археологія. - 1992. - № 3. - С.143-147.

16. Об импорте малоазийских архитектурных деталей в Северное Причерноморье во П в.н.э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тезисы докладов VI научной конференции. - Ростов-на-Дону, 1992. - С.49-51.

Підписано до друку 27.10.93 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9 Обл. вид. арк. 1,0
Тираж 100. Зам. 753 1993 р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4

464334
ІНБ ім. В. Стефаника
АН України

AB 28.870

AB 28.870